

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

138:2 • 2018

Trovärdighet, tillit och kontroll inom tidigmodern svensk edskultur

HENRIK ÅGREN*

Uppsala universitet

Sari Nauman, *Ordens kraft: Politiska eder i Sverige 1520–1718* (Lund: Nordic Academic Press 2017). 254 s.

Sammanfattning

Sari Naumans doktorsavhandling *Ordens kraft* behandlar hur politiska eder förändrades från Vasatid till karolinsk tid. Utgångspunkten är att de faktorer som tidigare forskning laborerat med för att förklara edernas försvinnande ur politiken i och med modernitetens framväxt – byråkratisering, nationalisering och konfessionalisering – är otillräckliga.

Eder befäste personliga band och behövdes därför inte längre när relationen mellan parter, exempelvis kung och undersåte, blev av mer formell art. I samband med den utvecklingen övergick ederna också från att fastslå ett löfte till att bekräfta det, och blev därmed överflödiga även av den anledningen. I genomgången av framför allt det svenska forskningsläget hittar Nauman belägg för att byråkratisering, nationalisering och konfessionalisering bör ifrågasättas som de enda faktorerna bakom edernas tillbakagång. Till dessa faktorer lägger Nauman därför utgångspunkten att edsvärandets betydelse påverkades av förändringar i ederna som performativa handlingar, det vill säga vad som skedde när en ed uttalades. Innehållet i en ed var viktigt, men också formen för hur den svors. Därför går det inte att jämföra eder med moderna kontrakt: frågan om skillnaden mellan muntlig och skriftlig kommunikation måste beaktas. En muntlig utsaga är mer levande än en skriftlig och det är lättare att kontrollera hur ärlig sagesmannen är. Därför lämpade sig eder för muntligt framförande. När skrift däremot blev det vanliga sättet att kommunicera minskade edernas betydelse som performativa handlingar.

* Professor i historia; fakultetsopponent

Vikten av skillnaden mellan muntligt och skriftligt förklaras med de teoretisk-metodiska begreppen *ovisshet, tillit* och *trovärdighet*. *Ovisshet* uppstår när en part inte säkert kan lita på sin motparts uppriktighet. Därmed blir termerna *tillit* och *trovärdighet* centrala. *Tillit* är en trepartsrelation mellan två subjekt och ett objekt och rör alltid en speciell fråga. *Trovärdighet* är däremot endast en relation mellan två parter. Med skriften förskjuts perspektivet så att det blir objektets *trovärdighet* (dokumentet) och inte subjektets (*signatären*) som ställs i centrum. Kanske var det alltså skriftligheten som gjorde att ederna försvann?

Avhandlingen omfattar åren 1520 till 1718. Efter en inledning behandlar kapitel 2 lagar och övrigt formellt ramverk; kapitel 3 perioden 1520–1593, då politiska relationer var personliga och övervägande muntliga; kapitel 4 perioden 1593–1611, då skriftlighetens betydelse växte; kapitel 5 perioden 1611–1675, då de politiska relationerna blev allt mer opersonliga och kapitel 6 enväldets inverkan under tiden 1675–1718. Analysen struktureras efter de fyra aspekterna ordval, tid och plats, kropp och föremål, samt representation och närvaro.

Det andra kapitlet, om lagar, bekräftar att yttre detaljer var viktiga. Ceremoni och kontext runt en ed var lika centrala för bekräftandet av den ingångna relationen som själva orden. Här understryks att lagarna förutsatte ömsesidighet: kungens och folkets eder kompletterade varandra.

Det tredje kapitlet, som behandlar perioden 1520–93, beskriver en tid då kungamakten stärkte sina positioner. Ederna var under hela perioden korta och vaga. Denna vaghet kunde utnyttjas av alla, men främst av kungen som besatt den yttersta makten. Trots vagheten var de ömsesidiga förpliktelseerna mellan kung och folk i stort tydliga, något som rimligen stärkte både *trovärdighet* och *tillit*. Perioden utmärktes också av att det folkliga deltagandet vid svärandet av eder till och från kungen var svagt. Det var framför allt adelns lojalitet kungen eftersträvade.

Den muntliga kulturen var stark vid denna tid, men i samband med uppror ingicks många eder endast i skriftlig form. Detta hade troligen främst praktiska skäl, men det kan betyda att muntliga och skriftliga eder fyllde olika funktioner. Muntliga eder var till för att etablera förpliktelser, skriftliga för att påminna om och återupprätta dem.

Det fjärde kapitlet, som studerar tiden 1593–1611, noterar att edsanvändningen i mycket fortfarande var sig lik, men att några intressanta nyheter kan iakttas. Nu infördes skriftlig konungaförsäkran. Det faktum att Sigismund avkrävdes en sådan i stället för bara en muntlig ed samt att denna försäkran var utförligare och precisare än tidigare eder förklaras med att tilliten mellan regent och undersåtar var mindre. Det tyder också på att makten förskjutits något från kung till folk. Ett annat tecken på att tilliten

var mindre var att samtliga ständer deltog vid Sigismunds och Karl IX:s kröningar. En ökad tonvikt på lagens betydelse för att styra samhället inklusive kungen är ytterligare ett tecken på regentens minskade makt och gjorde samtidigt eder mindre centrala trots att ceremonielet pekade på motsatsen. Muntligheten var fortfarande stark.

Det femte kapitlet, som beskriver och analyserar perioden 1611–1675, behandlar en period då ederna var stabiliserade och närmast identiska. Under perioden etablerades skriftlighet mer. Till att börja med fick eder – trots att de fortfarande svors muntligt – en mer skriftspråklig form. Kröningar och kröningseder fick också en mindre framträdande roll i det politiska spelet. Parternas trohet till varandra blev alltmer underförstådd och eder sågs snarare som symboler för än förutsättning för tillit.

En annan förklaring till edernas minskade betydelse är den utbyggda förvaltningen, manifesterad i lagtexter som regeringsform och kungaförsäkran, samt i ökat ämbetsmannaansvar. Vid oroligheter kommunicerade kungamakten inte längre genom att påminna menigheten om dess eder utan genom att påminna landshövdingar, fogdar etcetera om deras ansvar. Undantag utgjordes av nyerövrade områden som Skåne och Jämtland, där eder fortfarande var viktiga. De gavs av praktiska skäl ofta i skriftlig form, men kompletterades muntligt. Här tycks behovet av att manifesteras kungligt närvaro alltså ha varit högre.

I det sjätte kapitlet, som tar upp perioden 1675–1718, studeras samma frågor som tidigare, men med ökad tonvikt på relationen mellan regent och ämbetsmän. Under enväldet fick ederna återigen en viktig roll, nu dock främst för att kontrollera ämbetsmän, riksdag och råd. Såväl innehåll som ceremoniel andades hierarki i stället för ömsesidighet. Kungen behövde fortfarande inte avlägga ed, men skälet var inte längre att hans trovärdighet var underförstådd utan att den var irrelevant.

För ämbetsmän och andra undersåtar blev ederna däremot återigen avgörande för förhållandet mellan parterna. Trots att byråkratiseringen ökade, växte alltså paradoxalt nog edernas betydelse igen. Det var dock en direkt konsekvens av enväldets speciella politiska situation där makten personifierades. Dessutom svors ederna under nya former. Eder i muntlig form föregicks nu av undertecknade och noggrant kontrollerade eder i skriftlig form.

Skrifterna upphörde att vara bekräftelser av avtal och blev i stället själva avtalen. Det var inte längre edsavläggarens uppriktighet som var det avgörande utan vad som sades. De skriftliga ederna användes inte heller för att etablera trovärdighet. Det nya syftet var i stället att binda någon till ansvar.

Huvudresultat

I slutkapitlet dras utifrån de enskilda empiriska kapitlen fem huvudslutsatser: För det första, edshandlingen som sådan förändrades. Korta, vaga, muntliga eder förvandlades till långa, formella och skriftliga. Dessutom minskade edernas frekvens och betydelse under mitten av 1600-talet för att komma tillbaka med nytt syfte under enväldet.

För det andra, ovisshet var en central faktor. Hög ovisshet innebar mer aktivt och mindre slentrianmässigt edsanvändande. Ovissheten var i sin tur beroende av både relationen mellan de konkreta parterna och den större, strukturella politiska kontexten.

För det tredje, eder förändrades från att främst ha varit ett medel för tillit till att främst bli ett medel för kontroll. Vid sekelskiftet 1600 kunde sådan kontroll riktas från undersåtarna mot kungen men under enväldet var det alltid tvärtom.

För det fjärde, skiftet från tillit till kontroll var beroende av att ederna förskriftligades. När eden inte längre angavs muntligt var förutsättningarna för tillit varken lika goda eller lika nödvändiga.

För det femte, slutligen – att eder övergick till att etablera kontroll – kan förklara varför de försvann. De blev mer lika vanliga kontrakt.

Genomförande

Som produkt är *Ordens kraft* föredömlig ur flera aspekter. Boken är formellt och stilistiskt välskriven. Bortsett från kommersiella förlags krav att tillämpa slutnoter, vilket försvårar såväl läsning som granskning, finns mycket lite att anmärka på formalia. Stav- och språkfel lyser med sin frånvaro. Att boken dessutom är skriven på god och okomplicerad svenska med en tydligt genomförd disposition gör den lätt att följa med i.

Avhandlingen illustrerar också att ett gediget arbete inte behöver resultera i ett stort sidomfång. En anledning är att framställningen sällan svävar ut i sidospår och inte heller präglas av behovet av att diskutera teoretiska eller metodiska termer mer än nödvändigt. Nauman uttrycker det bäst själv i diskussionen om tillits-begreppet: "Min ansats här är inte att erbjuda en fullständig definition av begreppet tillit utan att operationalisera begreppet för min undersökning av edernas performativa kraft." (s. 23)

I vissa sammanhang hade dock mer utförlighet varit önskvärd. Ibland saknas motiveringar och fördjupade diskussioner. Till exempel hävdas att svenska riket inte var en stat på 1500-talet (s. 33). Ett sådant påstående är så pass kontroversiellt att det måste utvecklas. Vidare förklaras det faktum att fler ständer var representerade vid Sigismunds och Karl IX:s kröningar än vid de tidigare Vasakungarnas med att tilliten till Sigismund och Karl var lägre (s. 87–88). Det är möjligt att det stämmer, men denna tolkning prövas

inte mot andra möjliga förklaringar, till exempel att de lägre ständerna hade flyttat fram sina positioner vid slutet av 1500-talet eller att riksdagen som institution hade fått en mer central roll inom politiken.

Dessa exempel illustrerar hur Nauman ibland har lite för bråttom, men påverkar inte trovärdigheten i centrala resonemang och slutsatser. Ibland får dock det ekonomiska framställningssättet större konsekvenser. Ett är när de teoretiska termerna diskuteras. Tillit är ett så väldiskuterat begrepp inom samhällsvetenskaplig teori att det hade varit orimligt att ta upp allt som skrivits om det. Liksom i andra sammanhang gör Nauman klokt i att koncentrera sig på det som är relevant för hennes studie. Till det hör emellertid begreppsparet personlig tillit-systemtillit, myntat av Niklas Luhmann.¹ Den förstnämnda typen av tillit etableras direkt mellan personer, medan det senare begreppet syftar på tillit till samhällets institutioner. Skillnaden är inte oväsentlig eftersom *Ordens kraft* handlar om hur relationerna mellan edernas parter blev mer formella och opersonliga och problemställningen utgår från frågan varför de försvann. Kanske blev de onödiga när personlig tillit ersattes av systemtillit?

Tillit och trovärdighet

Definitionen och tillämpningen av begreppen tillit och trovärdighet medför också problem i det analytiska genomförandet. Tillit definieras, som sagt, som en trepartsrelation mellan två subjekt och ett objekt, det vill säga att den ena parten litar på att den andra utför en viss handling. Trovärdighet är däremot en tvåpartsrelation som baseras på att någon uppfattar någon annan som allmänt pålitlig (s. 23–24). Redan här kan begreppshandlingen kritiseras. Att det finns ett värde i att skilja mellan subjekt och objekt i en tillitsrelation är rimligt, men varför objektet måste utgöras av en speciell handling förklaras aldrig. Inte heller relaterar den empiriska undersökningen tillbaka till denna definition. Tvärtom används begreppet tillit ofta mer allmänt: "I brev försäkrade parterna varandra om fortsatt trovärdighet och tillit" (s. 71); "Avläggandet hade tidigare etablerat parternas trovärdighet och tillit." (s. 99) I dessa exempel tycks tillit vara något aktörerna hade i allmänhet, inte i förhållande till en viss handling. Någon precisering av skillnaden mellan tillit och trovärdighet görs inte heller här.

Dessa ottydigheter försämrar intrycket av analytisk skärpa något. Det måste dock understrykas att skillnaden mellan trovärdighet och tillit är relevant för avhandlingen och därför en värdefull precisering. I vissa partier redovisas också skillnaden tydligt: "Med kravet ifrågasattes regentens trovärdighet, och tillit kunde inte uppnås." (s. 94) "Ederna kan alltså ha varit ett

1. Niklas Luhmann, *Förtroende: En mekanism för reduktion av social komplexitet* (Göteborg 2005, 1968) kap. 6 & 7. I denna översättning används ordet förtroende i stället för tillit.

försök att etablera riksdagsrepresentanternas trovärdighet och öka tilliten inom stånden.” (s. 115) Inte heller i dessa fall är det dock tydligt att begreppen beskriver tre- respektive tvåpartsrelationer. Hade Nauman befriat sig ännu mer från den etablerade forskningens definitioner hade förmodligen terminologin blivit tydligare. Den hade rent av kunnat göras enklare och mindre precis. Tillit är en relation mellan A och B, eller möjligen en känsla A har för B, medan trovärdighet är en mer allmän egenskap B har i omvärldens ögon. En människa med hög trovärdighet har lätt att vinna andras tillit. En sådan förklaring av begreppen och deras relation till varandra hade räckt för avhandlingens behov.

Skriftlighet

Den centrala frågan är om avhandlingens mest utmanande tes håller: Är skriftlighet en avgörande faktor för edernas ändrade betydelse? Ytligt sett tycks svaret vara ett tveklöst ja. Det råder inga tvivel om att edernas roll förändrades i samband med att de förskriftligades. Nauman visar också hur viktig performativiteten – det vill säga akten att svära en ed – var för att tillit skulle uppnås och argumenterar övertygande för att sådan performativitet inte kan vara skriftlig. Dessutom ifrågasätts de vanligast angivna faktorerna för edernas försvinnande, byråkratisering, nationalisering och konkretisering, som rimliga i Sveriges fall. Argumentationen för förskriftligande som en avgörande faktor i frågan om eders minskade roll är alltså mångfacetterad och välgrundad.

Det innebär dock inte att den är fullständigt övertygande. Det finns visserligen inget som direkt pekar på att tesen är felaktig, men en del frågetecken kvarstår. Nauman lyckas inte helt och hållet bevisa att andra faktorer var irrelevanta och därmed inte heller att förskriftligandet ensamt bidrog till att förändra inställningen till eder.

Främst gäller detta byråkratiseringen, en process som är intimt förknippad med växande skriftlighet. I ett mer formaliserat samhälle används skriften i högre utsträckning för kommunikation. Muntliga avtal, vittnesmål eller intyganden betraktas inte längre som tillräckliga. Därför är det inte alltid lätt att avgöra huruvida en förändrad inställning till eder verkligen beror på förskriftligande i sig eller på den byråkratisering som ligger bakom förskriftligandet.

Nauman anger till exempel de skriftliga nymodigheterna konungaförsäkran och regeringsform som förklaring till edernas förändrade roll under 1600-talet. Genom dem gjordes relationerna mellan parterna opersonlig (s. 114). Det är korrekt, men relationen avpersonifierades inte bara genom avsaknaden av ritual utan också av det formella innehållet i dessa regleringar.

Avhandlingen anger faktiskt flera andra orsaker till att edernas roll för-

ändrades. Med enväldets strävan efter kontroll blev den skriftliga versionen av ämbetsmannaeden viktigare än den muntliga (s. 138–139). I längden innebär det att ederna blev onödiga: de skrifter som undertecknades liknade snarare moderna kontrakt. Som synes finns skriftlighet med i bilden, men inte som primär orsak till förändringen. Den orsaken är i stället den specifika politiska situationen under enväldet.

Dessa exempel illustrerar hur svårt det är att lyfta ut förskriftligande ur sitt sammanhang. Forskare som Jack Goody och Walter Ong har övertygande hävdad att skriftlighet påverkar vårt förhållande till omvärlden, inte bara som en avspeglning av ett mer formaliserat samhälle utan också genom att själva kommunikationsformen skiljer sig så mycket från den muntliga.² Det är alltså i stora fotspår Nauman trampar och hon gör huvudsakligen det med den äran. Förskriftligande är en central aspekt av den modernisering som omfattar edernas avveckling. Däremot framgår det aldrig tydligt i avhandlingen att denna skriftlighet har ett självständigt förklaringsvärde trots att det hävdas (s. 143). I själva verket är utvecklingen också beroende av politiska eller byråkratiska förändringar. Det vore riktigare att säga att ederna blev skriftliga för att deras roll förändrades än att deras roll förändrades för att de blev skriftliga. Nauman är i rättvisans namn inte omedveten om att processen är komplicerad. Hon är noga med att understryka att byråkratisering och skriftlighet hör ihop (s. 151), men borde ha poängterat att byråkratisering har primat.

Slutord

I den mån man kan tala om brister i *Ordens kraft* ligger de alltså inte i det centrala analytiska arbetet utan i hur Nauman väljer att paketera sin avhandling. Dels går det ibland lite för fort vilket medför att nödvändiga fördjupningar och motiveringar kan saknas. Dels hårdras resultaten. Att lyfta fram förskriftligandets roll för edsinstitutionens förändring är relevant. Avhandlingen bidrar här med värdefulla perspektiv på moderniseringsprocessen. Däremot överdrivs skriftlighetens självständiga kraft. Skriftlighet förklarar hur edernas roll förändrades men som orsak till varför framstår byråkratisering fortfarande som den främsta kandidaten.

Trots dessa påpekanden tål avhandlingens förtjänster att upprepas. Oavsett hur central skriftkulturens framväxt var i edsförfarandets tillbakagång – eller i moderniseringsprocessen överlag – går det inte att komma ifrån att den är en intressant beståndsdel som förtjänar att uppmärksammas. Att det dessutom görs på ett lättfattlig och koncist sätt ökar bidragets värde till vår kunskap om historia.

2. Jack Goody, *The domestication of the savage mind* (Cambridge 1977) s. 16; Walter Ong, *Muntlig och skriftlig kultur: Teknologiseringen av ordet* (Göteborg 1990, 1982) kap. 4.